

УДК 633.791:338.432: 338.439.52
© 2014

ПИВНИЙ ТА ХМЕЛЕВИЙ РИНКІ СЬОГОДЕННЯ

Т.Ю. Приймачук,
кандидат економічних наук

Т.Ю. Сітнікова,

А.В. Проценко

*Інститут сільського
господарства
Полісся НААН*

Мета. Висвітлити проблеми функціонування пивного і хмелевого ринків України. **Методи.** Економіко-статистичний; монографічний; аналізу і синтезу. **Результати.** Низький попит на вітчизняний хміль як основну сировину для пивоваріння зумовлений світовим перевиробництвом хмелю через значний дефіцит у попередні роки, зменшенням норм його використання (на 40–50%) у рецептурі напою та рядом інших чинників. Це стало причиною зниження цін на вітчизняний хміль та зменшення рентабельності його виробництва у 2010–2012 рр. Дефіцит хмелесировини покривається імпортом, проте експортується близько 25% вирощеної продукції (переважно ароматичні сорти). **Висновки.** Без державної підтримки хмелярство залишається збитковою та малорентабельною галуззю і потребує подальшого розвитку на інноваційній основі.

Ключові слова: галузь хмелярства, пивний ринок, попит, пропозиція, баланс α -кислот.

Постановка проблеми. Сьогодні хміль дедалі частіше знаходить своє застосування в медицині, парфумерії, харчовій та інших промислових галузях, проте основна його цінність полягає в тому, що він є незамінною сировиною для виготовлення смачного пива. Понад 90% вирощеного хмелю використовують в процесі виробництва пива, тому залежність від пивоварної промисловості досить велика і будь-який залишок продукції або її дефіцит миттєво позначаються на динаміці цін. Щороку пивоварна індустрія України споживає близько 150 т α -кислот, з яких вітчизняні виробники хмелю забезпечують лише 20–35%, решта — імпортована хмелепродукція. Відповідно і пивний ринок України, який представлений переважно іноземними пивоварними корпораціями, надає перевагу імпортованому хмелю та продуктам його переробки. Незважаючи на те, що вітчизняні

хмелевиробники вирощують сорти-аналоги, подібні до закордонних за всіма показниками, реалізація продукції відбувається вкрай повільно, щороку залишається значна частина перехідних запасів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Висвітленню стану світового та вітчизняного ринків хмелю, підвищенню економічної ефективності його функціонування, дослідженню сучасних проблем хмелевої галузі присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців: В.І. Герасимчука, А.О. Годованого, Г.С. Головач, І.С. Єжова, В.В. Зіновчука, М.Г. Ковтуна, М.Ю. Костриці, І.П. Куровського, М.І. Ляшенка та ін. Водночас через прискорення глобалізаційних процесів ряд питань потребує розробки заходів для швидкої адаптації хмелевої галузі до умов, які останнім часом склалися на вітчизняному та світовому ринках.

Особливостям стану пивного ринку при-

свячені дослідження А. Іванової, А. Матвієнко, В. Ониськів, В. Ємцева, однак залишаються маловивченими питання взаємозалежності хмелевого та пивного ринків в умовах сьогодні.

Мета досліджень — висвітлити проблеми функціонування пивного і хмелевого ринків України, ведення господарської діяльності вітчизняних хмелепідприємств та пошуку способів їх вирішення.

Об'єктом дослідження є процес виробничої діяльності пивної та хмелярської галузей в контексті впливу світових тенденцій на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Методика досліджень. Застосовувалися методи: економіко-статистичний — для визначення сучасного стану пивної та хмелевої галузей, ефективності діяльності хмелепідприємств; монографічний — для вивчення позитивного досвіду з цих питань; аналізу і синтезу — для визначення проблем хмелепідприємств на ринку хмелю та окреслення способів їх подолання. За допомогою методів індукції і дедукції отримано науково обґрунтовані результати та сформульовано загальні висновки.

Результати досліджень. Наші дослідження показали, що на світовому ринку хмелепродукції впродовж 2008–2011 рр. спостерігалось значне перевиробництво хмелю, через що на кінець 2011 р. сукупний залишок вироблених α -кислот сягнув майже 9000 т, при цьому істотно знизилася реалізаційні ціни на хміль (рис. 1). У 2012 р. завдяки швидкому збалансуванню надлишкових площ частково через несприятливі погодні умови в основних країнах-виробниках хмелю та інтенсивний розвиток крафтового (малого) пивоваріння попит

і пропозиція дещо врівноважилися, а ринок став збалансованим.

Галузь пивоваріння — основний споживач хмелю і одна з найрозвиненіших галузей у харчовій промисловості України. Її частка в загальній структурі реалізованої харчової продукції у 2013 р. становила 5,3%, у загальному ж обсязі реалізованої продукції всієї переробної промисловості України — 1,6%.

За даними Держкомстату, в 2011 р. пивоварами було реалізовано пивної продукції на суму 11,85 млрд грн, що на 1,6% перевищило аналогічний показник 2010 р. (11,66 млрд грн). Проте така позитивна динаміка була зумовлена підвищенням цін на пиво, а не збільшенням його виробництва, яке починаючи з 2009 р. невпинно знижується. Незважаючи на щорічне підвищення цін на пиво і водночас зменшення його споживання, виручка від його реалізації впродовж останніх 2-х років зменшувалася: у 2012 р. вона становила 11,64 млрд грн, у 2013 р. — 11,55 млрд грн [3]. Галузь так і не повернулася до докризових показників 2008 р.

За даними асоціації «Укрпиво», у 2013 р. в Україні було вироблено 27,6 млн гл пива, що на 8,3% менше порівняно з 2012 р. (30,1 млн гл) (рис. 2).

Порівняно з півком 2008 р. щодо продажу пива галузь втратила майже 14% ринку і за своїми обсягами фактично опустилася до показників 2006 р. При цьому надходження до держбюджету від пивоварів і підприємців суміжних галузей скоротилися на 1,2–1,3 млрд грн порівняно з успішним, з погляду реалізації, 2008 р. [1].

До 2007 р. український пивний ринок демонстрував найвищі темпи зростання в Європі (15–20% щороку), адже починаючи з 1996 р.

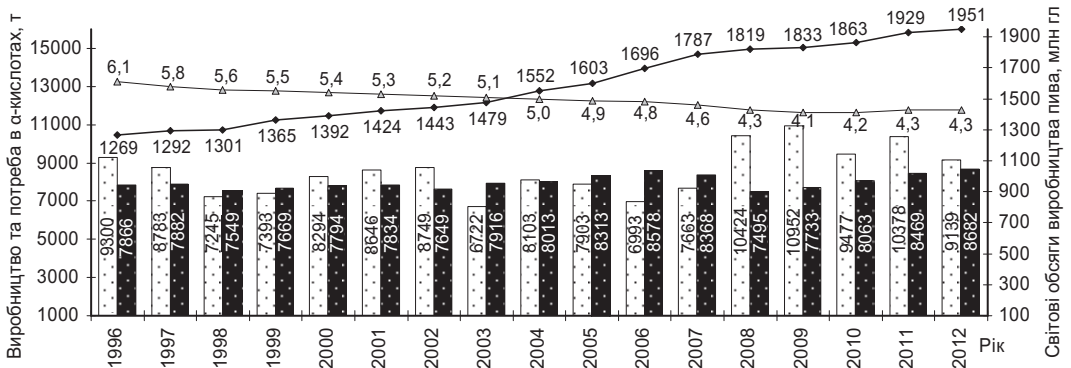

Рис. 1. Світове виробництво пива та баланс α -кислот, 1996–2012 рр.: □ — загальне виробництво α -кислот, т; ● — виробництво пива у світі, млн гл; ■ — потреба в α -кислотах для пивоваріння у наступному році, т; ▲ — норма задавання у сусло α -кислот, г/гл

до галузі стали надходити масштабні інвестиції, зокрема й іноземні. Якщо у 2000 р. було вироблено 10,8 млн гл пива, то у 2008 р. ця цифра становила 32 млн гл. Тобто, за 8 років виробництво пива зросло майже втричі.

На заваді до подальшого зростання виробництва пива в Україні став ряд економічних чинників: світова економічна криза 2008 р., що призвела до зниження купівельної спроможності населення, необдумані акцизна політика. Упродовж 2009–2014 рр. акцизи підвищували 5 разів — з 0,60 до 1,24 грн за 1 літр. За підрахунками міністерства, останнє підвищення збільшить надходження до бюджету на 1,3 млрд грн за рік, а на думку пивоварів, — скоротить виробництво пива в Україні як мінімум на 8–10%. Для пивоварної промисловості є також ризики введення додаткових ринкових регуляторів — заборона продажу пива вночі, в МАФах (малі архітектурні форми), ліцензування торгівлі та ін. Сьогодні пивна промисловість має значний рівень рекламних витрат (у 2007 р. пивовари були другими після операторів мобільного зв'язку). Усі вище перелічені чинники зумовлюють зростання ціни на пивну продукцію, і вона стає менш доступною для споживачів.

Отже, головними чинниками, які впливають на об'єми виробництва і продажу пива, є ріст цін і купівельна спроможність населення. За умови збільшення доходів населення зростає і споживання пива, тому можливості України щодо споживання цього напою ще не вичерпані. Додатковим чинником зростання споживання пива аналітики називають поступовий відхід від національних традицій споживання

до інтернаціональних, тобто зміщення уподобань населення в напрямку від горілки до пива, що є загальносвітовою тенденцією.

На пивному ринку України функціонує понад 50 підприємств — майже втричі менше, ніж у 1991 р. (тоді їх було 115). Адаже чимало заводів з невеликими обсягами виробництва припинили діяльність, не витримавши конкуренції з потужними компаніями. Сьогодні лідерство на ринку розподіляють між собою 4 великі пивні корпорації: SUN InBev — 28,0% ринку, Carlsberg Group — 27,2, Оболонь — 23,2 та Efes Україна — 9,1% ринку.

У портфелях пивної четвірки понад 30 ліцензійних брендів і сотні найменувань пива. Разом вони виробляють близько 95% українського пива, належать іноземним власникам і працюють на сировині лише імпортного виробництва. Невеликим регіональним виробникам належить не більше 5% пивного ринку. З огляду на це ринок пива можна вважати олігопольним (табл. 1).

Характерною ознакою вітчизняного ринку пива є жорстка конкуренція саме між зазначеними виробниками та поступовий перехід українських пивзаводів у власність міжнародних пивних концернів.

У 2013 р. Україна експортувала пиво в понад 50 країн світу (24,2 млн дал на суму 84,7 млн дол.), а імпортувала пивну продукцію на внутрішній ринок з 35 країн (4,7 млн дал). При цьому основними споживачами вітчизняного пива впродовж останніх 7-ми років були Росія, Молдова, Білорусь, Грузія та Литва, до яких надходило 97% усього експорту, причому майже 80%

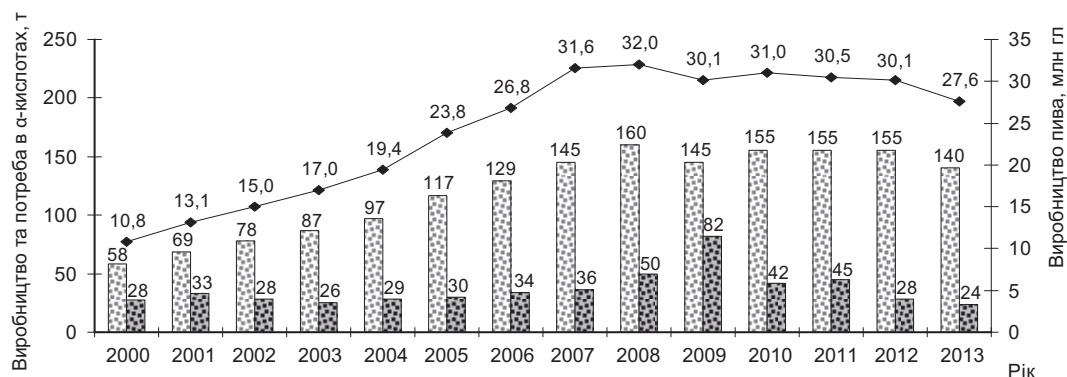

Рис. 2. Динаміка виробництва пива та потреби пивоварної галузі України в α-кислотах: □ — потреба пивоварної галузі в α-кислотах, т; ■ — фактичне виробництво α-кислот, т; ◆ — виробництво пива, млн гл

Джерело: [4].

1. Позиції компаній-лідерів на пивному ринку України у 2007 – 2013 рр.

Пивоварні компанії	Початок роботи на ринку, рік	Частка компаній на ринку (у натуральному вираженні), %							Частка компаній у світовому виробництві, %
		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
ПАТ «SUN InBev Ukraine» (Бельгія)	2000	38,0	37,5	38,7	36,9	35,4	34,2	28,0	19,4
Група «Carlsberg» (Данія)	1996	20,0	23,7	26,5	28,6	28,8	29,3	27,2	6,2
ПАТ «Оболонь» (Україна)	1980	30,1	30,2	26,0	26,5	23,7	22,7	23,2	0,5
Корпорація Efes Україна	2008	7,6	3,6	3,8	3,9	5,8	6,9	9,1	9,3
Альянс Oasis CIS (Кипр) + ППБ (Україна)	2012	–	–	–	–	2,5	4,5	5,9	–
Інші	–	4,3	5,0	5,0	4,1	3,8	2,4	4,9	–

Джерело: [5].

експортних поставок припадало на компанію «Оболонь». Проте рентабельність торгівлі на зовнішніх ринках є низькою і не перевищує 5%. Імпортували пиво переважно з Росії, Бельгії, Німеччини, Чехії, Нідерландів, Америки, Білорусі — 94% імпорту (табл. 2).

За останні 5 років імпорт пива зріс у 3,2 раза. Переважно імпортуються елітні, дорогі сорти пива, які за своїми смаковими та іміджевими характеристиками істотно відрізняються від масових марок вітчизняних індустріальних пивоварень. Тобто в країні наявний прошарок багатих людей, яким ці сорти припали до смаку. На початку 2014 р. з огляду на конфліктну ситуацію експорт пива до Росії істотно знизився. За січень – лютий поставки пива до цієї країни зменшилися на 6,2 млн л, або на 28,2% порівняно з аналогічним періодом минулого року.

Для визначення впливу вартості хмелю на витрати виробництва нами було

проаналізовано структуру собівартості виробництва пива на Бердичівському пивзаводі та ВАТ «Житомирпиво». У роки зі значним дефіцитом хмелесировини на ринку і відповідно її високою вартістю частка витрат на хміль у загальних витратах сягала подекуди 8%, наразі з огляду на перевиробництво вона не перевищує 3–7% (залежно від ціни). Значні витрати припадають на солод — 20,6%, на заробітну плату з нарахуваннями — 19,9 і на вартість допоміжних матеріалів, пов'язаних з розливом та пакуванням — 15,5% (рис. 3).

Незважаючи на значні потреби вітчизняної пивоварної промисловості у хмелесировині, попит на український хміль останніми роками був надзвичайно низьким. Така ситуація виникла не лише внаслідок перевиробництва α-кислот у світі, а й через відсутність налагодженої мережі збуту продукції, необхідного асортименту сортів та продуктів їх переробки,

2. Динаміка експорту та імпорту пивної продукції

Країни	Частка експортованого пива за межі України, %					Країни	Частка імпортованого пива в Україну, %				
	2009	2010	2011	2012	2013		2009	2010	2011	2012	2013
Росія	73,72	71,36	82,1	79,05	65,96	Росія	55,49	56,45	56,32	51,74	47,11
Білорусь	12,44	15,3	3,7	6,69	17,19	Німеччина	9,35	9,82	9,46	13,07	12,5
Молдова	8,00	5,99	9,16	10,81	11,99	Бельгія	10,66	10,78	12,88	12,47	11,87
Литва	0,08	0,2	0,23	0,48	1,44	Білорусь	0,1	1,48	1,1	1,24	8,72
Грузія	3,66	3,34	2,74	1,08	0,58	Чехія	8,27	7,23	6,57	6,67	7,53
Ізраїль	0,31	0,47	0,48	0,47	0,56	Америка	5,52	4,3	3,4	3,79	2,42
Латвія	0,38	0,39	0,27	0,09	0,43	Нідерланди	3,63	3,4	4,03	3,56	3,85
Інші країни	1,41	2,95	1,32	1,33	1,85	Інші країни	6,98	6,54	6,24	7,46	6,00
Всього, млн дал	34,01	29,89	26,19	29,31	24,18	Всього, млн дал	1,45	2,37	3,46	3,97	4,66

Джерело: [3].

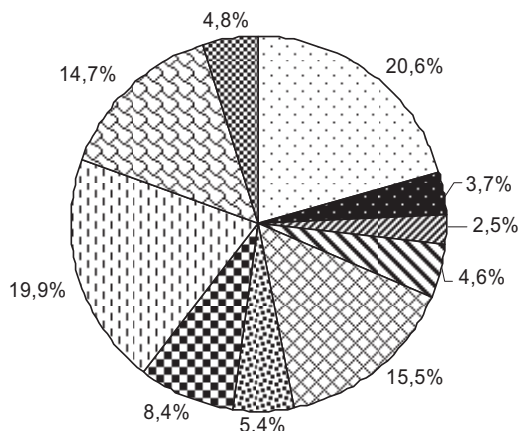

Рис. 3. Структура собівартості виготовлення пива (в середньому за 2011–2012 рр.): □ – солод ячмінний; ■ – хміль; ▨ – цукор; ▩ – рисова січка; ▤ – допоміжні матеріали (пробки, клей, сода, фільтри, миючі засоби та ін.); ▥ – електроенергія; ▧ – паливо; ▨ – заробітна плата; ▩ – загальновиробничі накладні витрати; ▫ – амортизація

широкої реклами вітчизняних сортів на світовому ринку, через зменшення норм внесення α -кислот у пивну продукцію та ряд інших причин. Тому навіть та частина врожаю, яка мала відповідну якість, не знаходила збуту.

Упродовж останніх років кількість хмелегосподарств зменшилася з 57 до 28 у 2010–2012 рр. і до 24 — у 2013 р., відповідно зменшилась і кількість виробленої продукції. Якщо у 2009 р. було зібрано 1342,8 т хмелю, у 2011 р. — 680,5 т, то у 2012–2013 рр. — трохи більше 451,7–453,7 т (табл. 3).

Врожайність упродовж останніх 3-х років трималася на рівні 10,1–11,1 ц/га, що вдвічі нижче середньосвітового рівня. Це не могло не відбитися на економічній ефективності виробництва.

Аналіз економічної ситуації останніх років у хмелярстві показує, що галузь без державної підтримки залишається збитковою і малорентабельною. З 2009 р. труднощі з реалізацією продукції змусили виробників знизити ціну на хміль, у 2011 р. вона була найнижчою — 16,6 тис. грн/т, рентабельність при цьому знизилася до рівня 53,4%, і навіть отримана держпідтримка не покрила витрат на його вирощування (з урахуванням дотацій на вирощування плодоносних хмільників рівень рентабельності становив 4,8%).

Загалом цінова ситуація впродовж 2010–2012 рр. була складною, адже пивоварні підприємства за цей період сформували достатні запаси хмелесировини (зокрема у вигляді екстрактів) та уклали нові контракти. Натомість вітчизняні хмелярі, не маючи

3. Економічна ефективність виробництва хмелю в Україні

Показники	Роки							
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013*
Продуктивні площі, га	1032,4	977,4	933,1	969,7	888,4	630,3	447,0	407,9
Валовий збір, т	738,6	710,5	893,1	1342,8	780,8	680,5	453,7	451,7
Урожайність, ц/га	7,2	7,3	9,6	13,8	8,8	10,8	10,1	11,1
Собівартість вирощування 1 т, тис. грн	27,1	31,0	35,3	29,8	38,6	35,6	40,6	42,0
Середня реалізаційна ціна 1 т, тис. грн	20,6	29,5	43,0	30,9	24,9	16,6	28,0	35,0
Прибуток (збиток) на 1 т, тис. грн	-6,5	-1,5	7,7	1,1	-13,7	-19,0	-12,6	-7,0
Рівень рентабельності без держпідтримки, %	-24,0	-4,8	21,8	3,7	-35,5	-53,4	-31,0	-16,7
Компенсаційна частина витрат на догляд за плодоносними хмільниками, тис. грн	13857,0	12449,4	15788,0	24046,2	18371,3	11772,9	9779,8	-
Рівень рентабельності з держпідтримкою, %	45,4	51,6	72,0	63,8	25,4	-4,8	22,1	-

Джерело: розраховано за даними Мінагрополітики та продовольства України.
Примітка: * прогнольні дані.

4. Позиції України за рівнем досягнутих показників у переліку країн — виробників хмелю

Показник	Місце в порядку спадання показника			
	2000	2010	2011	2012
За обсягами площ насаджень	9	8	8	8
За валовим збором хмелю	15	13	11	13
За врожайністю	21	19	19	17
За обсягами збору α -кислот	15	12	12	16

Джерело: [7–9].

потужностей глибокої переробки хмелю в екстракти або гранули (тип 45), а також контрактів, які б гарантували стабільний попит, змушені були знизити ціну до критично низького рівня.

За радянських часів Україна була на 5-му місці у світі з вирощування хмелю після США, Німеччини, Китаю та Чехії, на 70% забезпечуючи потреби в сировині всього Радянського Союзу. На відміну від України, ці держави досі є лідерами світового виробництва хмелю, виробляючи разом 88% α -кислот. Рейтинг України у списку відомих країн — виробників хмелю значно знизився. За обсягами площ насаджень у 2012 р. вона посідала 8-ме місце, за валовим збором хмелю — 13-те, за валовим збором α -кислот — 16-те, за врожайністю — одну з найнижчих сходинок — 17-те місце у світі (табл. 4).

Тенденція до постійного (за останні 7 років)

поступового приросту валового збору шишок змінилася затуханням темпів розвитку галузі.

Вітчизняний пивний ринок тривалий час надавав перевагу сировині хмелю виключно гірких сортів, проте зварити якісне пиво можливо лише з використанням ароматичного хмелю. Тому сортова політика українських хмелевиробників завжди була спрямована на вирощування сортів саме ароматичної групи (82% площ). Щороку за межі країни експортується до 25% врожаю, а відмова пивоварів від вітчизняного хмелю останніми роками виглядає як спроба дестабілізувати ситуацію в хмелярських регіонах України, адже за вмістом цінних для пивоваріння речовин та якістю наш хміль не поступається зарубіжним сортам.

Останні 5 років основними споживачами українського хмелю були переважно країни СНД: Росія, Білорусь, Молдова та Узбекистан. Частка цих країн у структурі експорту щороку була досить значною і становила: у 2008 р. — 82,5%; 2009 — 81; 2011 — 61; у 2012 р. — 83,9%. Сьогодні вітчизняні хмелевиробники не мають стабільних іноземних ринків збуту через відсутність довгострокових контрактів.

Імпортують хміль в Україну переважно з Німеччини (60–80% у загальній структурі імпорту), США (5–10%) та Чехії (1–10%). З 2008 р. певна частина імпортованих хмелепродуктів надходила зі Словенії (5–10%). Загалом упродовж 2009–2012 рр. обсяг імпорту зменшився у 1,8 раза, адже за період дефіциту хмелю на світовому ринку пивовари зменшили норми використання α -кислот у пивній продукції на 40–50% (рис. 4).

Подальший розвиток вітчизняної галузі

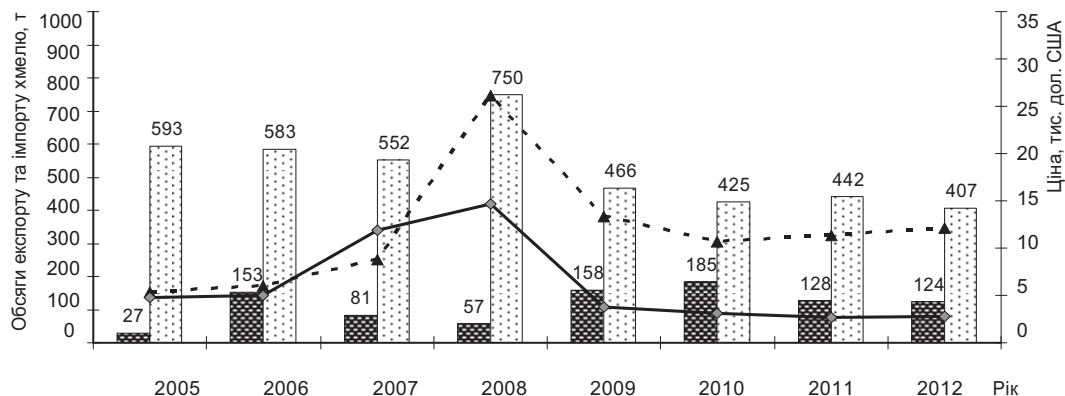

Рис. 4. Експортно-імпорتنі операції на ринку хмелю, 2005–2012 рр.: ■ — експорт; □ — імпорт; ▲ — ціна 1 т імпортованого хмелю, тис. дол.; ◆ — ціна 1 т експортованого хмелю, тис. дол.

Джерело: [2, 6, 10].

залежатиме від ситуації у світовому хмелярстві та пивоварній галузі. За попередніми підрахунками, економічні показники 2014 р. мають дещо поліпшитися з огляду на збалансування світових площ насаджень та збільшення попиту на ароматичні сорти хмелю.

Для нарощування обсягів виробництва галузь хмелярства має все необхідне: вітчизняні високопродуктивні сорти; відповідний матковий фонд сортових насаджень; сучасні технології вирощування садивного матеріалу, які дають можливість виробити необхідну кількість саджанців для закладання промислових хмеленасаджень; інноваційні технології закладання хмільників, вирощування, збирання та післязбиральної обробки шишок хмелю; повне

наукове забезпечення.

Необхідною умовою для подальшого розвитку галузі хмелярства є розведення новостворених високоякісних сортів хмелю з підвищеним умістом α -кислот, механізація й автоматизація більшості трудовітких процесів виробництва та переробки хмелю, а також дотримання вимог екологізації процесу виробництва. Етапи інноваційного розвитку галузі хмелярства мають передбачати оптимізацію соціально-економічних, організаційних і технологічних процесів, впровадження інформаційно-консультативного забезпечення, що в сукупності забезпечить перехід до високоякісного управління виробництвом, переробкою та реалізацією хмелепродукції.

Висновки

Встановлено, що ситуація на ринку хмелю і пива змінюється під впливом ряду чинників, які можна згрупувати у 2 блоки: загальноекономічні чинники (економічна ситуація в країні, валютний обмінний курс тощо); безпосередні чинники, або попит (доходи населення, обсяги і технології виробництва пива, норма використання хмелю на 1 гл пива, альтернативні сфери використання хмелю тощо) та пропозиція (світові площі хмелю, урожайність та сортовий склад хмільників, виробництво α -кислот, технології переробки хмелю тощо). Пропозиція хмелепродукції формується під впливом попиту на α -кислоту в пивоварній промисловості.

Вітчизняна галузь хмелярства сьогодні перебуває у скрутному становищі, зумовленому зниженням попиту на хміль через значне світове перевиробництво, відсутністю налагодженої мережі збуту, зменшенням норм внесення α -кислот у пивну продукцію та рядом інших причин. Через значне зростання акцизу, вартості сировини та світову економічну кризу 2008 р., внаслідок якої знизилася купівельна спроможність населення, з 2010 р. спостерігається спад виробництва пива. Аналіз економічної ситуації останніх років показав, що хмелярство без державної підтримки залишається збитковою та малорентабельною галуззю.

Бібліографія

1. Виробництво пива в Україні знизилось на 8% у 2013 р. [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://vkurse.ua/ua/business/proizvodstvo-piva-v-ukraine-upalo-na-8.html>.
2. Державна митна служба України [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.customs.gov.ua/dmsu/control/cstat/f11a/showstat>.
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Обсяг реалізованої промислової продукції за видами діяльності за 2012 рік. Державний комітет статистики України [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
5. Рынок пива Украины 2012 [Електр. ресурс]. — Пивное дело (международный аналитический журнал). — Режим доступа: <http://www.pivnoe-delo.info/>

rynok-piva-ukrainy-2012/.

6. Drexler G. International review of aroma hop varieties — 1990 to date/G. Drexler//Brauwelt international. — Germany, 2012/I. — P. 32–35.

7. The Barth Report 1999/2000 [Електр. ресурс]//Joh. Barth & Sohn. — Nuremberg, 2002. — 28 с. — Режим доступу: www.barthhaasgroup.com/.

8. The Barth Report 2009/2010 [Електр. ресурс]//Joh. Barth & Sohn. — Nuremberg, 2008. — 28 с. — Режим доступу: www.barthhaasgroup.com/.

9. The Barth Report 2011/2012 [Електр. ресурс]//Joh. Barth & Sohn. — Nuremberg, 2008. — 28 с. — Режим доступу: www.barthhaasgroup.com/en/news-and-reports/the-barth-report-hops.

10. 2012 world harvest report: The New Brewer. — November – December, 2012. — P. 41–62.

Надійшла 26.08.2014.